

ВІДМОВА ВІД ДОГОВОРУ ЯК ЗАХІД ОПЕРАТИВНОГО ВПЛИВУ У ЗОБОВ'ЯЗАЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ

WITHDRAW FROM THE CONTRACT AS A MEASURE OF THE OPERATIONAL IMPACT OF A BINDING RELATIONSHIP

Гринько Р.В.,

здобувач кафедри цивільного права та процесу
Хмельницького університету управління та права

Статтю присвячено визначенню особливостей відмови від договору як заходу оперативного впливу в зобов'язальних правовідносинах. З'ясовується відмінність відмови від договору від інших заходів односторонньої відмови від зобов'язання. Здійснюється порівняльний аналіз відмови від договору та розірвання договору.

Ключові слова: заходи оперативного впливу, відмова від зобов'язання, відмова від договору, презумпція відмови, розірвання договору.

Статья посвящена определению особенностей отказа от договора в качестве меры оперативного воздействия в обязательственных правоотношениях. Выясняется отличие отказа от договора от иных мер одностороннего отказа от обязательства. Осуществляется сравнительный анализ отказа от договора и расторжения договора.

Ключевые слова: меры оперативного воздействия, отказ от обязательства, отказ от договора, презумпция отказа, расторжение договора.

The article is devoted to defining features of the rejection of the treaty as a measure operational impact of binding legal relations. We explain the difference between the rejection of the treaty by other measures of unilateral waiver of liability. Done a comparative analysis of the rejection of contract and breach of contract.

Key words: measures of operational impact, denial of liability, waiver of the contract, presumption of denial, termination of the contract.

Постановка проблеми. Ефективний захист цивільних прав не завжди передбачає для потерпілої особи необхідність звернення з відповідною позовною вимогою до суду. Держава бере на себе обов'язок утвердження й забезпечення здійснення захисту прав і свобод від порушень і протиправних посягань будь-якими не забороненими законом способами, що закріплено в ч. 4 ст. 55 Конституції України. У більшості випадків позасудові способи захисту дозволяють учасникам зобов'язальних правовідносин із найменшими матеріальними й часовими втратами захистити свої інтереси. Зокрема, у договірних зобов'язаннях поширеним є застосування такого заходу оперативного впливу, як відмова від договору. Хоча в Цивільному кодексі (далі – ЦК) України закріплюються права, а в окремих випадках – обов'язки кредитора відмовитися від договору, серед теоретиків і практиків залишилися не вирішеними питання щодо правової природи такого заходу оперативного впливу. Зокрема, співвідношення односторонньої відмови від зобов'язання та відмови від договору, відмови від договору та розірвання договору тощо.

Заходи оперативного впливу, як правило, досліджувалися в загальних рисах у наукових працях М.М. Агаркова, О.І. Антонюк, В.Д. Андрійцьо, Ю.Г. Басіна, С.М. Бервено, Т.В. Боднар, С.М. Братуся, М.І. Брагінського, В.В. Вітрянського, І.В. Волокан, В.П. Грібанова, О.В. Дзери, І.О. Дзери, О.А. Іваненко, Т.М. Карнаух, В.М. Коссака, О.О. Красавчікова, В.О. Ойгензіхта, Б.І. Пугінського, С.В. Сарбаш, Г.Л. Стоякіна, Є.О. Харитонова та інших авторів. Однак відсутні спеціальні наукові дослідження щодо визначення особливостей односто-

ронньої відмови від договору як різновиду заходів оперативного впливу в зобов'язальних правовідносинах.

На підставі викладеного можна дійти висновку, що питання комплексного дослідження відмови від договору як заходу оперативного впливу є актуальним, що зумовлює доцільність його розгляду на рівні наукової статті. **Метою статті** є визначення особливостей відмови від договору як заходу оперативного впливу в зобов'язальних правовідносинах.

Виклад основного матеріалу. За загальним правилом, закріпленим у ст. 525 ЦК України, одностороння відмова від зобов'язання або одностороння зміна його умов не допускаються, якщо інше не встановлено договором або законом. Подібного змісту правило також встановлене в ч. 2 ст. 598 ЦК України, де зазначається, що припинення зобов'язання на вимогу однієї зі сторін допускається лише у випадках, встановлених договором або законом.

До підстав припинення зобов'язання на вимогу однієї зі сторін законодавець відносить порушення зобов'язання однією стороною та інші підстави, не пов'язані з порушенням зобов'язання однією стороною.

Заходами захисту оперативного впливу виступає одностороння відмова від зобов'язання, що застосовується лише в разі порушення зобов'язання (ст. ст. 611, 615 ЦК України). Особливості застосування такої відмови від зобов'язання полягають у наведеному: 1) застосовується лише у випадках, передбачених договором або законом (ч. 1 ст. 615 ЦК України); 2) застосовується в односторонньому порядку однією зі сторін договору в разі порушення зобов'язання ін-

шою стороною (ч. 1 ст. 615 ЦК України); 3) одночасно можуть застосовуватися заходи цивільно-правової відповідальності (ч. 2 ст. 615 ЦК України); 4) правовими наслідками застосування такого заходу є зміна умов зобов'язання або його припинення (ч. 3 ст. 615 ЦК України); 5) договір припиняє свою дію з моменту доведення рішення однієї сторони про відмову від зобов'язання контрагенту за договором у належній формі; 6) боржник звільняється від обов'язку виконати зобов'язання в натурі (ч. 3 ст. 622 ЦК України).

Таким чином, залежно від правових наслідків застосування односторонньої відмови від зобов'язання в разі його порушення можна виділити два види заходів оперативного впливу: повну відмову від зобов'язання та часткову відмову від зобов'язання.

Повна відмова від зобов'язання в цивільному законодавстві та правовій доктрині відома як відмова від договору. Особливість її застосування полягає в тому, що вона спричиняє припинення зобов'язання в повному обсязі. Водночас відмова від договору визнається заходом універсального характеру [1, с. 151; 2, с. 433].

На відміну від повної відмови від зобов'язання, часткова відмова спричиняє лише зміну його умов. У юридичній літературі до часткової відмови від зобов'язання відносять такі заходи оперативного впливу, як відмова від прийняття неналежного виконання та відмова від зустрічного задоволення в результаті неналежного виконання зобов'язання [1, с. 151; 2, с. 433].

Отже, одностороння відмова від зобов'язання означає застосування таких заходів оперативного впливу: 1) відмова від договору; 2) відмова від прийняття неналежного виконання; 3) відмова від зустрічного задоволення в результаті неналежного виконання зобов'язання.

Зупинимося на характеристиці особливостей застосування відмови від договору як заходу оперативного впливу.

Як уже зазначалося, відмова від договору застосовується однією стороною в разі порушення зобов'язання другою стороною лише у випадках, встановлених договором або законом.

Проявом договірної свободи є право сторін встановити в договорі випадки односторонньої відмови від договору в разі порушення зобов'язання контрагентом. Таке договірне право закріплене в ст. 627 ЦК України, де наголошується на свободі сторін в укладенні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору. Як зазначає С.О. Погрібний, принцип свободи договору є основоположним принципом правового регулювання договірних цивільних відносин, зокрема, він є нормативною засадою саморегулювання таких відносин [3, с. 9]. Водночас свобода договору закріплюється в ЦК України в якості засади цивільного законодавства (п. 3 ст. 3). Таке широке значення принципу свободи договору вбачав свого часу Г.Ф. Шершеневич, який вказував, що свобода договору поряд із правом приватної власності є однією з головних засад правового порядку [4, с. 445].

Для окремих договірних зобов'язань законодавець закріплює право сторони в односторонньому

порядку відмовитися від договору в разі порушення зобов'язання. Такі правила є обов'язковими й застосовуються незалежно від договірного регулювання відносин між сторонами.

Прикладами односторонньої відмови від договору можуть виступати такі випадки, передбачені в цивільному законодавстві:

1) покупець має право відмовитися від договору купівлі-продажу в разі відмови продавця передати проданий товар (ч. 1 ст. 665 ЦК України); якщо продавець не передає покупцеві приналежності товару або документи, що стосуються товару, у встановлений строк (ч. 2 ст. 666 ЦК України);

2) наймач має право відмовитися від договору найму (оренди), якщо наймодавець не передає наймачеві майно (ст. 766 ЦК України);

3) наймодавець має право відмовитися від договору найму (оренди), якщо наймач не вносить плату за користування річчю протягом трьох місяців підряд (ч. 1 ст. 782 ЦК України);

4) підрядник має право відмовитися від договору підряду, якщо замовник, незважаючи на своєчасне попередження з боку підрядника, у відповідний строк не замінить недоброякісний матеріал, не змінить вказівки про спосіб виконання роботи або не усуне інші обставини, які загрожують якості або придатності результату роботи (ч. 1 ст. 848 ЦК України);

5) замовник має право відмовитися від договору підряду, якщо підрядник своєчасно не розпочав роботу або виконує її настільки повільно, що закінчення її в строк стає явно неможливим (ч. ч. 2, 3 ст. 849 ЦК України);

6) страховик може відмовитися від договору страхування, якщо страхувальник прострочив внесення страхового платежу та не сплатив його протягом десяти робочих днів після пред'явлення страховиком письмової вимоги про сплату страхового платежу (ч. 2 ст. 997 ЦК України) тощо.

У вищенаведених випадках відмова від договору становить право сторони, яке вона використовує на власний розсуд. Водночас законодавець для окремих випадків порушення зобов'язання встановлює обов'язок сторони в односторонньому порядку відмовитися від договору. Наприклад, підрядник зобов'язаний відмовитися від договору підряду, якщо використання недоброякісного чи непридатного матеріалу або дотримання вказівок замовника загрожує життю й здоров'ю людей чи призводить до порушення екологічних, санітарних правил, правил безпеки людей та інших вимог (ч. 2 ст. 848 ЦК України). Така зміна акцентів («не право, а обов'язок») зумовлена трьома факторами: характером порушення зобов'язання, підвищеною ймовірністю завдання шкоди, об'єктом завдання шкоди (життя та здоров'я людини, навколишнє середовище).

Заслуговує на увагу позиція законодавця, який для окремих договірних зобов'язань встановив презумпцію відмови від договору в разі його порушення однією зі сторін. Ця презумпція застосовується в таких випадках: а) якщо покупець не з'явився або не вчинив інших необхідних дій для прийняття то-

вару у встановлений строк, вважається, що покупець відмовився від договору, якщо інше не встановлено договором (ч. 2 ст. 701 ЦК України); б) якщо договором встановлено попередню оплату товару, прострочення покупцем оплати товару є відмовою покупця від договору, якщо інше не встановлено договором (ч. 2 ст. 706 ЦК України); в) замовник має право відмовитися від договору підряду, якщо підрядник виконує його настільки повільно, що закінчення в строк стає явно неможливим (ч. ч. 2, 3 ст. 849 ЦК України).

На думку В.В. Вітрянського, вищеназвані випадки об'єднує підстава для відмови від договору – лише припущення про можливу нездатність сторони виконати прийняте на себе зобов'язання [5, с. 18]. Тобто мова йде саме про презумпції. Термін «презумпція» походить від латинського *praesumptio*, що означає юридичне визнання факту юридичної достовірності, доки не буде доведено зворотне [6, с. 486]. Застосування презумпції в таких випадках зумовлене тим, що договори купівлі-продажу відносяться до взаємних договірних зобов'язань. Це означає, що виконання свого обов'язку однією зі сторін відповідно до договору обумовлене виконанням другою стороною свого обов'язку (ч. 1 ст. 538 ЦК України). Таке виконання зобов'язання називається зустрічним виконанням зобов'язання. За загальним правилом взаємні зобов'язання виконуються одночасно, якщо інше не встановлено договором, актами цивільного законодавства, не постає із суті зобов'язання або звичаїв ділового обороту (ч. 2 ст. 538 ЦК України). Відповідно, у разі невиконання однією зі сторін у зобов'язанні свого обов'язку або за наявності очевидних підстав вважати, що вона не виконає свого обов'язку у встановлений строк (термін) або виконає не в повному обсязі, друга сторона має право зупинити виконання свого обов'язку, відмовитися від його виконання частково або в повному обсязі (ч. 4 ст. 538 ЦК України). Встановлення для таких випадків презумпції відмови від договору О.А. Кузнецова пояснює тим, що презумпції значно спрощують судовий процес, звільняючи сторони від доведення презюмованих фактів, і рівномірно розподіляють тягар спростування таких фактів [7, с. 7].

Як нами вже зазначалося, відмова від договору спричиняє припинення зобов'язання. Водночас законодавець вказує, що в разі порушення цивільні зобов'язання припиняються також шляхом розірвання договору (п. 1 ст. 611 ЦК України). Тому слід з'ясувати правову природу розірвання договору для того, щоб вирішити два питання: по-перше, яким чином співвідносяться між собою відмова від договору та розірвання договору; по-друге, чи виступає розірвання договору заходом оперативного впливу.

За загальним правилом розірвання договору допускається лише за згодою сторін (ч. 1 ст. 651 ЦК України). Водночас законодавець допускає розірвання договору на вимогу однієї зі сторін, якщо таке право передбачене договором або законом.

Законодавець встановлює загальну та спеціальні підстави одностороннього розірвання договору.

Загальною підставою одностороннього розірвання договору виступає істотне порушення договору

другою стороною. При цьому законодавець тлумачить істотне порушення договору як таке порушення стороною договору, коли внаслідок завданої цим шкоди друга сторона значною мірою позбавляється того, на що вона розраховувала під час укладення договору (ч. 2 ст. 651 ЦК України). Сторона, яка ставить питання про розірвання договору, має довести наявність істотного порушення договору чи наявність шкоди, завданої цим порушенням другою стороною. Така шкода може бути виражена як у вигляді реальних збитків та (або) упущеної вигоди, так і моральної (немайнової) шкоди [8, с. 637].

Для окремих договорів у цивільному праві законодавець встановлює спеціальні підстави розірвання договору в односторонньому порядку. Наприклад, договір найму може бути розірваний на вимогу наймодавця в таких випадках: 1) якщо наймач користується річчю всупереч договору або призначення речі; 2) якщо наймач без дозволу наймодавця передав річ у користування іншій особі; 3) якщо наймач своєю недбалою поведінкою створює загрозу пошкодження речі; 4) якщо наймач не приступив до проведення капітального ремонту речі за умови покладення обов'язку проведення капітального ремонту на наймача. У свою чергу розірвання договору найму може відбуватися на вимогу наймача в таких випадках: 1) якщо наймодавець передав у користування річ, якість якої не відповідає умовам договору та призначенню речі; 2) якщо наймодавець не виконує свого обов'язку щодо проведення капітального ремонту речі.

Специфіка розірвання договору на вимогу однієї зі сторін полягає в наведених нижче особливостях:

1) відсутня згода другої сторони, інакше підставою припинення договору була би взаємна згода сторін;

2) здійснюється лише на підставі рішення суду;

3) підставою виступає істотне порушення договору іншою стороною та інші випадки, встановлені договором або законом, інакше діє заборона одностороннього розірвання договору;

4) правовим наслідком розірвання договору є припинення зобов'язання;

5) зобов'язання припиняється з моменту набрання законної сили рішення суду про це;

6) якщо договір розірваний у зв'язку з істотним порушенням договору однією зі сторін, друга сторона може вимагати відшкодування збитків, завданих розірванням договору (ч. 5 ст. 653 ЦК України).

Таким чином, одностороння відмова від договору та розірвання договору на вимогу однієї зі сторін відносяться до правових заходів припинення зобов'язання, що застосовуються в разі його порушення (п. 1 ст. 611 ЦК України).

Відмінність між односторонньою відмовою від договору та розірванням договору на вимогу однієї зі сторін полягає в таких особливостях:

1) одностороння відмова від договору застосовується в неюрисдикційному порядку, хоча це не позбавляє контрагента можливості оспорювати в суді обґрунтованість такої відмови на підставі загальних положень ЦК України про захист порушених прав

[8, с. 637]; розірвання договору відбувається лише за рішенням суду;

2) внаслідок односторонньої відмови від договору зобов'язання припиняється з моменту отримання контрагентом повідомлення про відмову, а якщо договір розірваний – із моменту набрання законної сили рішенням суду про це.

Висновки. Вищезазначене дозволяє констатувати, що розірвання договору виступає лише заходом захисту цивільних прав та інтересів судом, тоді як одностороння відмова від договору – заходом оперативного впливу. Тому вважаємо спірним висновок В.В. Луця,

який стверджує: «Відмова від договору (зобов'язання), його розірвання чи зміна умов, якщо це встановлено договором чи законом як одностороннє волевиявлення особи, можуть розглядатися як засоби оперативного впливу (оперативні санкції)» [9, с. 166]. Хоча далі вчений вже зазначає: «Останні не відновлюють початкового майнового стану потерпілої сторони, а спрямовані на запобігання можливим порушенням у майбутньому, виконують забезпечувальну функцію, мають застережливий характер і можуть застосовуватись в оперативному порядку односторонньо уповноваженою стороною без звернення до юрисдикційного органу» [9, с. 166].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Грибанов В.П. Осуществление и защита гражданских прав / В.П. Грибанов. – М. : Статут, 2000. – 411 с.
2. Российское гражданское право : [учебник] : 2 т. / отв. ред. Е.А. Суханов. – М. : Статут, 2010 – . – Т. 1 : Общая часть. Вещное право. Наследственное право. Интеллектуальные права. Личные неимущественные права. – 2010. – 958 с.
3. Погрібний С.О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.03 / С.О. Погрібний. – К., 2009. – 36 с.
4. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права (по изд. 1907 г.) / Г.Ф. Шершеневич. – М. : Спарк, 1995. – 556 с.
5. Гражданское право : [учебник] : в 2 т. / отв. ред. Е.А. Суханов. – М. : БЕК, 2003– . – Т. 2. – 1704 с.
6. Современный словарь иностранных слов : [около 20 000 слов]. – М. : Русский язык, 1993. – 740 с.
7. Кузнецова О.А. Презумпции в гражданском праве / О.А. Кузнецова. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. – 349 с.
8. Цивільний кодекс України : [наук.-практ. коментар] / [Є.О. Харитонов, І.М. Кучеренко, О.І. Харитонova та ін.] ; за ред. Є.О. Харитонova. – Х. : ТОВ «Одіссей», 2006. – 1200 с.
9. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : у 2 т. / за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. – К. : Юрінком Інтер, 2013 – . – Т. 2. – 2013. – 1120 с.